
Рецензії

Reviews

УДК 94(477):341.485(=161.2)>1932/1933>(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko>

Pavlo Korinenko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Ukraine Archaeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Bibliographic description of the article: Korinenko, P. (2025) On the Question of the Essence of the Peasant Revolution in Ukraine: A New Perspective of Ukrainian Historians. A Review of the Monograph by S. Kornovenko, N. Kovalova “The Peasant Revolution in Ukraine (1902–1933): Evolution and Variability of Conceptual Approaches in the 20th – Early 21st Century.” Cherkasy. 2024. 208 p”. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 104–117. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko>

**ON THE QUESTION OF THE ESSENCE OF THE PEASANT REVOLUTION
IN UKRAINE: A NEW VIEW OF UKRAINIAN HISTORIANS. A REVIEW
OF THE MONOGRAPH BY S. KORNOVENKO, N. KOVALOVA «THE PEASANT
REVOLUTION IN UKRAINE (1902–1933); EVOLUTION AND VARIABILITY
OF CONCEPTUAL APPROACHES IN THE 20TH – AT THE BEGINNING
OF THE 21ST CENTURY.» CHERKASY. 2024. 208 P.»**

Abstract. The purpose. *The author sets the goal of carrying out a historiographical analysis of the monograph by S. Kornovenko and N. Kovalyova “The Peasant Revolution in Ukraine (1902–1933): Evolution and Variability of Conceptual Approaches in the 20th – at the Beginning of the 21st Century”, and to justify their own vision of the essence of the Peasant Revolution in Ukraine.*

The scientific novelty *of the article lies in the fact that, through historiographical analysis, it expands scholarly knowledge about the essence of the Peasant Revolution in Ukraine, consistently traces the evolution and conceptual approaches of Ukrainian intellectuals–agrarians and agrarian historians, and proposes possible directions for further research into this academic issue.*

Conclusions. *The conducted research provides a historiographical analysis of the scholarly work by well-known Ukrainian agrarian historians, identifies their contribution to the further development of the study of peasantry. Particular attention is paid to their thorough analysis of the evolution and variability of conceptual approaches to the concept of the Peasant Revolution in Ukrainian historiography over more than 100 years. The authors’ rather tolerant attitude towards academic works, memoirs, and diaries of past agrarian intellectuals is highlighted, as well as their recognition of the contribution made by contemporary agrarian historians—primarily the school of Professor A. H. Morozov—to the accumulation of academic knowledge.*

The reviewed academic work and the conclusions reached by its authors represent another step forward in the development of peasant studies.

The author of the review assumes that in future Ukrainian historiography, researchers of the economic, social, political, and military processes in Ukrainian villages from the beginning of the 20th century to the early 1930s, along with the scholarly category "Peasant Revolution," will continue to use such scholarly categories as "agrarian revolution," "agrarian policy," "agrarian transformations," "revolutionary peasant struggle," and others.

Keywords: *Peasant Revolution, agrarian revolution, agrarian policy, agrarian transformations, peasant protest movements, land ownership, peasant governing bodies, agrarian intellectuals, social policy.*

Павло Коріненко

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6269-0217>

e-mail: korinenkopavlo@gmail.com

Бібліографічний опис статт: Коріненко П. До питання про сутність Селянської революції в Україні: новий погляд українських істориків. Рецензія на монографію С. Корновенко, Н. Ковальова «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.): еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.). Черкаси. 2024. 208 с.» *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 104–117. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Korinenko>

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНІ: НОВИЙ ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ С.КОРНОВЕНКО, Н. КОВАЛЬОВА «СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ (1902–1933 РР.): ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ЧЕРКАСИ. 2024. 208 С.»

Анотація. Мета. *Автор ставить за мету здійснити історіографічний аналіз монографії С. Корновенко, Н. Ковальова «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.): еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.» та обґрунтувати власне бачення сутності селянської революції в Україні.*

Наукова новизна статті полягає у тому, що вона шляхом історіографічного аналізу розширює наукові знання щодо сутності селянської революції в Україні, послідовно відстежує еволюцію та концептуальні підходи українських інтелектуалів-аграрників та істориків-аграрників, пропонує можливі напрями подальшого дослідження цієї наукової проблеми.

Висновки. *У проведеному дослідженні здійснено історіографічний аналіз наукової праці відомих українських істориків-аграрників, з'ясовано їх вклад у подальший розвиток селянознавчої проблематики. Особлива увага звернена на ґрунтовний аналіз ними еволюції та варіативності концептуальних підходів щодо концепції селянської революції в українській історіографії більше, ніж за 100 років. Висвітлено досить толерантне ставлення авторів до наукових праць, спогадів, щоденників інтелектуалів-аграрників минулого часу, а також визначення ними вкладу у нагромадження наукових знань сучасними істориками-аграрниками, насамперед школи професора А. Г. Морозова. Рецензована наукова праця, висновки, до яких дійшли її автори, стали ще однією одиницею взору в розробці селянознавчої проблематики.*

Автор рецензії передбачає, що і надалі в українській історіографії дослідники економічних, соціальних, політичних і військових процесів в українському селі від початку ХХ ст. і до початку 1930-х рр., поряд із науковою категорією селянська революція, будуть використовувати наукові категорії аграрна революція, аграрна політика, аграрні перетворення, революційна боротьба селян та інші.

Ключові слова: *селянська революція, аграрна революція, аграрна політика аграрні перетворення, селянські протестні рухи, земельна власність, селянські органи управління, інтелектуали-аграрники, соціальна політика.*

Постановка проблеми

Селянська революція в Україні тривала від початку 1900-х і до початку 1930-х рр. Головними цілями селян було ліквідувати поміщицьке землеволодіння, здійснити між собою на безоплатній основі рівний розподіл конфіскованих поміщицьких земель, приватизувати їх і стати одноосібними господарями. Її учасниками на всіх етапах в різний спосіб і певного рівня активності були усі селянські групи. Справа в тому, що при дослідженні цих загальновідомих явищ українські історики послуговувалися досить широким спектром наукових категорій, зокрема, аграрна революція, аграрні перетворення, аграрна політика, революційна боротьба селян тощо. Наукова категорія селянська революція лише інколи

використовувався інтелектуалами-аграрниками, деякими істориками ще у 1920-ті роки. З часом, зважаючи на утвердження в історичній літературі політико-ідеологічних догматів радянської доби, цей термін практично зникає. Лише в кінці 1990-х рр. він відроджується в російських наукових дослідженнях. В українській історіографічній традиції термін селянська революція використовують і на його основі піднімають на значно вищий рівень чимало проблем селянознавчої проблематики С. Корновенко, А. Фареній, Н. Ковальова, А. Морозов та інші.

Під час рецензування названої монографії з'явилися нові судження щодо сутності селянської революції, обґрунтування хронологічних меж, які автор рецензії пропонує історикам-аграрникам для подальшого обговорення і по можливості вироблення стосовно цього методологічного фактору спільної позиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Українські історики доклали значних зусиль до вивчення проблеми селянської революції, аналізу на основі великої кількості джерел соціального і економічного становища селян, їх боротьби за справедливе вирішення земельного питання. Вони опрацювали значну кількість майже забутих наукових праць інтелектуалів-аграрників і у такий спосіб збагатили, піднесли на значно вищий рівень наші знання із селянознавчої проблематики¹. Аналіз історіографічних напрацювань засвідчує, що повернення українських істориків до тематики, пов'язаної із селянською революцією, було досить непростою справою, з'являлися публікації дискусійного характеру, досить обережно відбувалося «прирощування» хронологічних меж селянської революції: від 1902–1907 рр. потім – до 1920-х рр і насамкінець новітні дослідження охоплюють уже період із 1902–1933 рр. Найбільш активно над дослідженням наукової проблеми селянської революції працюють історики-аграрники черкаської школи професора А. Морозова. З невідомих причин ще досить повільно до розробки цієї проблеми долучаються історики Південного Сходу, Півдня і Західноукраїнського регіону. Вважаємо, що вихід у світ рецензованої нами монографії, ознайомлення з її основними науковими положеннями буде слугувати додатковим імпульсом, буде спонукати істориків-аграрників, особливо молоді генерации, долучатися до наукових пошуків в рамках означеної проблематики.

Мета статті

Автор ставить за мету здійснити історіографічний аналіз монографії, визначити вклад її авторів у розробку наукової проблеми селянської революції, підтвердити чи поставити під сумнів зроблені ними окремі висновки та положення, означити власне бачення стану і перспектив дослідження цієї наукової проблеми.

1 Корновенко С. Становлення та розвиток черкаської школи істориків-аграрників професора Анатолія Морозова. Вища школа. 2016. № 4. С. 17–21; Падалка С. П. Панченко – дослідник актуальних проблем аграрної історії України ХХ – початку ХХІ ст. *Вісник аграрної історії*. 2016. № 16–17, С. 275–282; Калініченко В. Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії. *Український історичний журнал*. 1997. №1. С. 149–150; Лях Р. Проблеми аграрної історії України 1917–1940 рр. Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії / ред. С.В. Кульчицький. Київ. 1997. Ч.2. С. 5–10; Солдатенко В. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії. *Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. м. Харків. 15–17 листопада 1995 / упор. В. Г.Сарбей. Харків 1995. С. 256–262; Марочко В. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2011. Вип. ХУІІІ. С. 254; Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.) Кам'янець-Подільський : ПП «Мошак М.І.», 2008. 480 с.; Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси. 2019; Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): дис.... докт. іст. наук: 07.00.01. Черкаси. 2020; Калінкіна С., Корновенко С.Маркова, С. Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.). Черкаси. 2017; Фареній І. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 162–166; його ж: Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет Леніна. *Український селянин*. 2017. Вип. 18.С. 50–53; його ж: Концепція «селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського. *Український селянин*. 2017. С. 69–71; його ж: Концепція «Селянської революції 1917 р. Андрія Шестакова (Про призабуті наукові досягнення та дискусійність сучасних здобутків). *Київські історичні студії*. 2023. №16. С. 35–43; його ж: Концепція національної аграрної буржуазної революції академіка М. І. Яворського. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 130–136; його ж: Соціально-економічна «програма» селянської революції в Наддніпрянській Україні: культурно-економічні підвалини, форма існування і зміст (початок ХХ ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2022. С. 98–99; Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль. 2022 та інші.*

Методологія історіографічного дослідження базується на принципах історизму, системності та критичного підходу, а також на загальноісторичних та спеціальних методах історичної науки. Використання історичного підходу дозволило чіткіше з'ясувати творчі підходи істориків, їх шлях щодо використання ними впродовж 1920–1930 рр. одночасно декількох наукових категорій, як то: аграрна революція, аграрна політика, аграрні перетворення, селянська революція, революційна боротьба селян та інші. Із середини 1930-х рр. аж до кінця 1990-х рр. в історичних публікаціях категорія селянська революція практично не використовувалася. Історизм в рецензуванні передбачає об'єктивний і всебічний аналіз історичного тексту, визначення новизни в ньому і на цій основі – місця і значущості монографії в історіографії та висловлення рекомендацій щодо можливих напрямів подальшої наукової розробки.

Виклад основного матеріалу

В українському історичному процесі селянство посідає важливе місце. На початок ХХ ст. досить складною, до того ж і суперечливою, була проблема щодо досягнення справедливого розподілу земель між сільгоспвиробниками. У подальші роки селянство опинилося у вирі трансформації суспільно-економічного устрою, в результаті чого відбувалися зміни форм власності на землю, її перерозподіл (часто у насильницький спосіб). Вони (селяни) були вимушені якимось чином пристосовуватися до нових економічних реалій, або вступати у нерівну боротьбу із крупними землевласниками, політичними режимами за власні економічні інтереси, а інколи і за виживання. Упродовж всього означеного періоду не було і не могло бути однієї єдиної форми боротьби. То могла бути їх боротьба у формі стихійного бунту, регіонального повстання, організації збройних загонів, і, навіть, участі в окремії селянській армії. Меншою мірою вибрані селянами представники брали участь у волосних і повітових зборах, Всеукраїнських з'їздах рад, селянських з'їздах, на яких заявляли про власні вимоги щодо справедливого вирішення земельного питання.

З огляду на це, в історичній літературі, особливо 1920-х рр., її автори при дослідженні історії українського селянства, визначенні сутності глобальних соціально-економічних процесів в українському селі, не обмежувалися у своїх формулюваннях якоюсь однією науковою категорією. Для них більш важливим було бажання досліджувати сутність соціально-економічних процесів, похідними яких були засоби і результати боротьби селян в конкретно історичних умовах.

Сучасний розвиток історичної науки в Україні, селянознавчої проблематики зокрема вийшов на такий рівень, що зумовило потребу на політико-філософському рівні осмислити надскладні й масштабні соціально-економічні процеси в українському селянському середовищі початку 1900–1930-х рр. Тому-то вихід у світ монографії С. Корновенка, Н. Ковальнової «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.: еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.» був на часі. Її актуальність полягає ще й у тому, що з другої половини 1980-х рр. в аграрному секторі економіки України розпочалися досить глибинні, за своєю сутністю – революційні процеси і призвели вони до зміни форм власності на землі сільськогосподарського призначення, утворення нових організаційно – господарських форм. Історикам-аграрникам ще належить багато попрацювати у цій царині.

Шлях С. Корновенка і Н. Ковальнової до цієї монографії не був коротким. Вони тривалий час накопичували, апробували результати своїх наукових напрацювань в монографіях, підручниках з історії українського селянства, захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, в численних наукових статтях, під час виступів на спеціалізованих конференціях і симпозіумах істориків-аграрників, практиків фермерського господарювання в сучасних умовах, під час роботи з аспірантами, магістрантами та студентами-істориками.

Науковці добре знають наскільки важливо визначитися з назвою свого монографічного дослідження. Автори з цим завданням цілком впоралися. Вони змогли кількома науковими

категоріями ввести читача у коло конкретних напрямів свого дослідження. Хоча назва монографії дещо незвична і навіть важкувата для розуміння змісту.

Структура рецензованої монографії є такою, що складається з передмови, трьох розділів, висновків та приміток. Від початку зауважимо, що кожен із розділів більше схожий на окремий блок, який виконує свою окремішню інформаційну і аналітичну функцію. Вміщений в кожному розділі фактичний матеріал, хід авторських роздумів і висновки є такими, що складається враження про уже завершене дослідження. За великим рахунком канвою, яка могла з'єднати усі розділи в цілісне наукове дослідження, став проблемно – хронологічний метод з одночасним чітким і послідовним дотриманням принципу історизму.

У передмові автори зосередилися на обґрунтуванні методологічних підходів свого дослідження, термінологічного апарату. Селянська революція, з погляду інтересів селянства, була не чим іншим як боротьбою за землю, її справедливий розподіл. Автори розуміють селянську революцію як процес, який мав початок (запуск) причини, форми боротьби, траєкторію ходи і результат. Вони вперше сформулювали 10 компонентів категорії селянської революції, зокрема: причини, форми, мета і гасла боротьби, визначили учасників і лідерів селянської революції (с. 7.). Заслугує на увагу вжита ними категорія – революціологія, тобто наука про революцію взагалі. Автори не заперечують наявність в українській історіографічній традиції інших поглядів на розуміння сутності селянської боротьби, вживання істориками-аграрниками відповідних термінологічних суджень. Однак, своїм завданням вони вважають за необхідне шляхом розвитку і доповнення новими аналітичними матеріалами, повернути в історіографічний простір і вивести на новий рівень наратив селянської революції. З таким непростим завданням можна буде впоратися тільки спираючись на історіографічні здобутки першопрохідців в цій царині, їх послідовників упродовж 1920–1980-х і у новітню добу. Розділи рецензованої монографії розташовані саме за таким принципом.

Перший розділ монографії присвячений системному аналізу праць чотирьох українських інтелектуалів-аграрників: Є Чикаленка, М. Туган-Барановського, Д. Донцова, О. Мицюка. На наш погляд, відбір авторами монографії названих історичних постатей не є випадковим, а досить добре продуманим методологічним засобом. Відомо, що вони різняться за своїм соціальним і політичним статусом, баченням шляхів вирішення аграрного питання, однак сукупно їхні наукові розробки, бачення сутності революційних процесів в українському селі мають унікальне наукове значення, допомагають наступним поколінням істориків-аграрників краще розуміти надскладні соціально-економічні процеси.

Є. Чикаленко належав до крупних землевласників, мав особливий погляд на оптимальне вирішення земельного питання: аж до Лютневої революції 1917 р. вважав можливим викуп селянами землі у поміщиків (с. 18). Можемо припустити, що Є. Чикаленко був прихильником еволюційного шляху у вирішенні аграрного питання. Автори монографії детально аналізують опубліковані його «Спогади», «Щоденник», які можна вважати літописом селянської революції. Аналіз змісту названих праць дозволив авторам простежити вплив на трансформацію його поглядів під впливом таких об'єктивних факторів, як криза в сільському господарстві, зокрема зростання кількості малоземельних і безземельних селянських господарств, заборгованість позичальників перед банками, повільна адаптація сільгоспвиробників до нових умов, стрімке зростання розшарування в селянському середовищі. Похідними від цих факторів були селянські повстання початку ХХ ст., урядова аграрна реформа, Перша світова війна. Лютнева революція.

На думку Є. Чикаленка, Лютнева революція 1917 р. на новий рівень піднесли готовність селян до боротьби за землю, застосування ними насилля стосовно поміщиків. Автори рецензованої монографії уловили таку досить важливу думку Є. Чикаленка, як спроба з'ясувати співвідношення Лютневої і селянської революції. З цих пір Є. Чикаленко вживає такий термін, як селянська революційна боротьба (с. 28.). Звернули автори увагу і на те, що відтепер Є. Чикаленко стає прихильником викупу землі у поміщиків державою, а

поміщицьке землеволодіння мало бути обмеженим за площею. Реалізація такої земельної політики урядом, на думку Є. Чикаленка, могла покласти край революційній боротьбі селян.

Цим сподіванням не суджено було відбутися. Головною причиною стала Жовтнева революція 1917 р. в Петрограді. Декрет РНК «Про землю» надавав боротьбі селян за землю класового характеру. «Аграрний терор» з боку окремих селян проти землевласників став реальністю. Є. Чикаленко був свідком цього неочікуваного для нього процесу. Автори досить стисло розповідають про висловлені Є. Чикаленко міркування з аграрного питання під час перебування за кордоном. І це зрозуміло. Адже відтепер він міг лише щось пропонувати, покладати сподівання в боротьбі проти більшовиків на окремі політичні особи. Активна фаза його інтелектуальної праці практично завершувалася. Автори монографії чомусь уникнули не тільки дати відповідь, або хоча б поставити питання: чи був Є. Чикаленко прибічником селянської революції? Однак його бачення потреб змін у земельних відносинах поміщиків і селянського загалу, обґрунтовані ним пропозиції щодо їх реалізації було в руслі поглядів тогочасних українських інтелектуалів-аграрників.

Автори рецензованої монографії прослідковують творчий шлях, науковців аграрників М. Туган-Барановського і Д. Донцова, об'єднали ці дві постаті в одному сюжеті. М. Туган-Барановський залишив по собі дві досить ґрунтовні наукові праці «Русская революция и социализм (1917)» і «Політична економія (наука про народне господарство)». Стрижневою лінією цих праць була думка про те, що український селянин перш за все одноосібник на приватній землі. Його участь, або скажімо, інтерес в революції і (це підмітили автори монографії), полягав у тому, що його цікавили соціальні проблеми. Тому-то селянство не сприймало соціалістичних рухів (рухи за усупільнення, зокрема, і земель). «Селянин не може мислити свого добробуту інакше, ніж у межах свого власного господарства» (с. 38). М. Туган-Барановський цілком слушно вважав, що індивідуалістська сутність українського селянства відображала неухильну тенденцію до посилення інституту приватної власності в сільському господарстві, а не усупільнення селянських засобів виробництва. Такий його висновок ґрунтувався на чисельній статистиці. На наш погляд, автори рецензованої монографії цілком згодні з таким науковим висновком професора М. Туган-Барановського. До речі, на цей раз вони не уникнули можливості визначити ставлення М. Туган-Барановського до наукової категорії селянська революція. Вони вважають, що майже тотожним є вживана ним сентенція «селянський рух».

На наш погляд, М. Туган-Барановський дещо перебільшує окремішність селянства від інших суспільних верств і особливо від пролетарів. Мабуть, він, стояв на такій позиції тому, що у пролетарів, на відміну від селян, не було вироблено традиції приватної власності на засоби виробництва. Однак самотужки (окремішньо) ліквідувати інститут поміщицького землеволодіння і набути селянську власність на землю – найбільшу матеріальну цінність в державі – було неможливо. Не зовсім зрозуміла позиція з цієї проблеми авторів рецензованої монографії.

Подальший аналіз сторінок рецензованої монографії вважаємо можливим розпочати з висновків авторів щодо концептуально схожого розуміння революції М. Туган-Барановським і Д. Донцовим. Для них вона була соціально-політичним а не соціалістичним явищем із рельєфно вираженим соціальноцентричним змістом. Обидва науковці були на позиціях окремішності селянства в буремних революційних процесах 1917–1921 рр. Окремішність вони розуміють як ставлення селянства (несприйняття) до пролетарської соціалістичної революції.

Д. Донцов був творцем інтегрального націоналізму, в своїх наукових працях і насамперед у праці «Підстави нашої політики» концептуально осмислив події Української революції 1917–1921 рр., проаналізував відмінність нашої революції від російської. Головна її відмінність полягала в тому, що Українська революція за своїм характером була соціально-буржуазною, а не соціалістичною. Адже українське селянство і, навіть бідне, було далеко від соціалізму (с. 46–47). Роздуми Д. Донцова про «селянську демократію», «селянство як

будівника власної державності», з нашого погляду, є дещо абстрактними. Він не повною мірою врахував економічний інтерес інших соціальних груп і насамперед українців-пролетарів, чисельність яких на початок Української революції 1917 р. в містах, зокрема Південного Сходу і Півдня України, сягала до 50% і більше. На наш погляд, Д. Донцов дещо ідеалізував соціокультурний простір, характерні риси українського селянства і в такий спосіб відводив йому історичну місію фундатора національної державності.

Не применшуючи значущості для історіографії постатей інтелектуалів-аграрників Є.Чикаленка, М.Туган-Барановського та Д.Донцова, їх теоретичних і практичних напрацювань, можемо з великим задоволенням відзначити, що постать О.Мицюка – державного діяча доби Української революції, ідеолога селянської революції, його теоретична спадщина чи не найбільш ґрунтовна. Автори здійснили прискіпливий аналіз його наукової трилогії: «Земельні реформи на Україні», «Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів», «Як боролося українське селянство за землю». Заявлені О. Мицюком напрями дослідження свідчать про складання ним чіткої концепції селянської революції в Україні. О. Мицюк бачив селянство не як щось одноманітне, а в процесі розшарування на різні і до того ж антагоністичні групи, особливо щодо вирішення земельного питання. Ця об'єктивна реальність вела до революційних виступів головним чином малоземельних і безземельних селян. Урядові реформи лише на певний час «гасили» проблему, початку та розвитку селянської революції. Неврожай 1902 р, у Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях, Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції 1917 р. стали свого роду детонатором наступних революційних процесів у селянському середовищі (с. 58, 64).

О. Мицюк вважав, що початок селянської революції у 1902 р. був повною несподіванкою «першим громом з ясного неба» (с. 60). Подальший виклад матеріалу засвідчує, що автори рецензованої монографії з цим твердженням згодні, у будь-якому разі не заперечують. Однак О. Мицюк перед тим досить слушно зауважив що «в 1861 р. селянство «було визволене» не тільки з кріпацтва, але й з доброї частини землі. У величезній більшості наділялися селяни найнижчим з визначених наділів, а oprіч того велика сила селянства одержала «даровий» наділ, тобто майже саму тільки садибу» (с. 58). Статистика, що міститься в наукових працях М. Туган-Барановського, доповнює розуміння процесу обезземелення українського селянства. Вибух у формі масових селянських протестних рухів був неминучим, очікуваним.

Автори рецензованої монографії в процесі аналізу концепції селянської революції О.Мицюка зацентували увагу на об'єктивному протиріччі. Перше – боротьба селян за землю. І друге – проти великих землевласників. Селянський світ на початку ХХ ст. і аж до 1917 р. перебував в активній стадії диференціації, тобто поділу за майновим станом (с. 61–62). Це протиріччя було похідним. З погляду селян, здолати його можна було тільки у конфіскаційний спосіб, відібрати землю у поміщиків і справедливо її розділити між селянськими дворами.

В історіографії селянської революції не так часто автори наукових праць звертають увагу на її позитивні здобутки. О. Мицюк справедливо відносить до них економічні, морально-психологічні та суспільно-політичні.

О. Мицюк, на відміну від М. Туган-Барановського, належав до тих інтелектуалів-аграрників, хто підтримував ідею соціалізації (усуспільнення) землі. Відповідно, він не був прихильником усіх урядів, які виступали за збереження тією чи іншою мірою приватної власності на землю.

Декілька сторінок в рецензованій праці відведено переліку та аналізу основних форм селянської революційної боротьби, зокрема, таким як бунти, страйки, бойкот, саботаж, захоплення, нищення маєтків (с. 67–70). Загалом позитив від такого викладу полягає в тому, що читач отримує можливість якби разом охопити не тільки основні форми революційної боротьби селян, але й їх спрямованість і результати.

Отже, можемо стверджувати, завдячуючи творчому спадку О. Мицюка, який так ґрунтовно проаналізували цілі і засоби боротьби селян за землю, можемо констатувати, що

на тому історичному етапі в основному було завершено обґрунтування концепції селянської революції в Україні.

Назва другого розділу рецензованої праці означена як «Український дискурс селянської революції в Україні (1920–1980 рр.)». Нас в цій назві заінтригував термін «дискурс». Задля кращого його розуміння і, відповідно більш конкретної налаштованості щодо аналізу змісту цього розділу, ми звернулися до Словника сучасної української мови. Зміст його такий: «розмова, словесна розповідь». На чому, якій складовій цього терміну в цьому розділі автори будуть акцентувати свої дослідницькі роздуми, ми з'ясуємо під час нашого історіографічного аналізу.

Попри досить тривалий хронологічний період (60 років), порівняно з попереднім (20 років), наукові здобутки в історіографії селянської революції виявилися певною мірою непередбачуваними, суперечливими і навіть такими, що викликають у сучасного науковця роздуми, тривоги, співчуття, вболівання за долі наших попередників. Від початку викладу основного змісту, автори чітко означили три періоди чи то етапи формування в українській історіографії концепції селянської революції: українського національного, українського радянського і загальносоюзного (російськоцентричного) наративу. Практично усі дослідники 1920–1940 х рр. не змогли пройти ті етапи неушкодженими, а дехто навіть втратив життя.

Автори рецензованої монографії і в цьому, як і в попередньому розділі, відібрали до свого аналітичного дискурсу найбільш значущості постаті дослідників, вклад яких в означеному історіографічному періоді у подальший розвиток концепції селянської революції був визначальним. На першому такими були історики-фахівці: С. Глушко, О. Гермайзе, Н. Мірза Авакянц, О. Мицюк. На другому – М. Яворський, В. Сухино-Хоменко, В. Качинський. На третьому – М. Рубач, В. Щербаков. Нам видається, що такий поділ, особливо щодо другого і третього періоду, є певною мірою умовним. Адже політико-ідеологічний тиск (поки – до певного часу без репресій) і насамперед через спеціалізовані наукові установи мав місце від першої половини 1920-х рр. С. Глушко, О. Гермайзе виходили із тієї ситуації в такий спосіб, що вдалися до використання досить нейтральних історичних термінів «селянські розрухи», «селянські рухи», «селянські заколоти» та ін. (с. 76, 80, 81). В їхніх працях уже присутня суто більшовицька термінологія «капіталісти – орендарі, селяни – незаможники», «спролетаризоване селянство» та ін. (с. 77, 80).

С. Глушко спробував здійснити власну градацію щодо категорій українського селянства, яка не дає можливості провести розмежувальну лінію між середньозаможними і великими землевласниками. На наш погляд, 1000 десятин в одних руках, це все-таки крупне господарство, а значить воно заможне, а не середньої заможності як це кваліфікував С. Глушко (с. 77). Автори своєї позиції з цього приводу не висловили. Хоча селянське середовище С. Глушко ділить на 4 категорії, які з розвитком капіталістичних відносин формувалися в українському селі (с. 78). С. Глушко визнає близькість і навіть співпадіння в часі селянських і пролетарських рухів (с. 82). Автори рецензованої монографії стосовно першої групи науковців зробили висновок, що вони «приростили нові знання, зокрема стосовно концепції селянської революції (с. 82). Заперечень не має. Тільки варто було б сказати, що вони вимушені були ставати на шлях, який вів до утвердження методологічного монізму (с. 75).

Н. Мірза-Авакянц, як це видно із опису авторів, належала до другої групи дослідників. Вона розглядала соціально-економічні процес з класових позицій, або можемо сказати, що нащупувала певні ознаки того процесу, який уже ставав домінуючим в історичній науці.

Особливе місце в розробці концепції селянської революції належить М. Яворському і В. Сухино-Хоменку. Звинувачення їх авторами рецензованої праці у колаборації (с. 90), на наш погляд, є недоречним. Справа в тому, що цей термін вживався в роки Другої світової війни стосовно громадян конкретної країни. У сучасних умовах це явище має місце і в нашій країні. Воно стосується осіб, які в умовах агресії іншої країни переходять на сторону ворожої держави. М. Яворський та інші науковці не переходили на позиції іншої держави, вони в

умовах тоталітарного режиму вимушені були змінювати деякі оціночні елементи в своїх дослідженнях. Тим більше, що М. Яворський, хоч і в обмеженому часі (лише відносно подій 1902–1907 рр.) у другому томі «Нариси історії України», виданому в Харкові у 1924 р., чи не найповніше сформулював наукову категорію селянської революції (с. 91).

Одночасно з М. Яворським над дослідженням аграрної історії України плідно працював В. Качинський, Щоправда, він більш предметно стояв на позиції тих авторів, що досліджували аграрні перетворення. Його праця «Обобществление сельского хозяйства» була чи не першим історіографічним досвідом дослідження процесу становлення колгоспно-радгоспної системи в УСРР. Зауважимо, що він уникнув оцінок цієї нової організаційно-господарської структури.

Епохою в українській історіографії став професор М. Рубач. Не має потреби перераховувати його історіографічні надбання більше, ніж за 60 років дослідницької праці, які він залишив нам у спадок. Вони є у відповідних бібліографічних виданнях. Автори рецензованої монографії влучно відзначили досить складні й навіть суперечливі тенденції в його працях з аграрної історії. Це той випадок, коли викладений фактичний матеріал (він завжди був почерпнутим із першоджерел) якби не співпадав з висновками його праці (с. 104). Така невідповідність мала місце, на наш погляд, тому, що він був вимушений задекларувати класовий підхід щодо оцінки аграрної політики Української Центральної Ради, інших нерадянських урядів.

З часом М. Рубач, В. Щербак чи то по завданню більшовицьких органів, чи з якоїсь іншої причини головним напрямом, об'єктом своїх наукових розробок зробили діяльність більшовицьких організацій, їх аграрної політики. М. Рубач був не тільки «гвинтиком» в політико-ідеологічній парадигмі, він певною мірою і був її «віссю». Номенклатурні посади, які він обіймав на різних етапах наукової роботи, іншої ролі йому не відводили. Він критикував інших дослідників селянської революції, сам розкаювався за допущені помилки, брав участь у різних політико-ідеологічних кампаніях (с. 115–116).

Кінцевий висновок авторів рецензованої праці щодо оцінок історіографічної спадщини 1920–1930 рр. збігається з висновками дослідників з інших проблем історії України: на кінець 1930-х рр. залишився лише класовий підхід (с. 119).

На наш погляд, 1930–1940 рр. для української історіографії були «пропащим часом». Політичні репресії сталінського режиму стосовно інтелектуалів, окупація території УРСР в роки Другої світової війни і збирання українського соціуму з силами і духом по її закінченню – усі названі об'єктивні та суб'єктивні чинники зробили практично неможливим продовжувати історичні дослідження, що мали місце у 1920–1930 рр.

Від другої половини 1950-х і до кінця 1980-х рр. поступово склалися в цілому сприятливі умови для розвитку, прирощення історичних знань. Українські історики намагалися навестати упущені можливості попереднього часу. Сталося так, що селянознавча тематика в цьому відношенні вела перед. До її розробки долучилися десятки істориків. Ми нарахували названі лише у рецензованій монографії прізвища 31 особи: М. Рубач, І. Ганжа, І. Гуржій, Ф. Лось, М. Супруненко, І. Хміль, І. Рибалка, Н. Миронець, П. Теличук, В. Верстюк, В. Горак та інші. За їх ініціативою і безпосередньою участю було започатковано проведення з селянознавчої проблематики Всеукраїнських конференцій, симпозіумів. Практикувалося їх проведення в різних містах України на базі університетів, зокрема в Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Одесі та інших, що сприяло залученню до дослідження означеної проблематики нових генерацій істориків. Побіжно розширювалася тематика їх досліджень, відбувався шалений приріст опублікованих ними архівних джерел, фактів, статистики із уже призабутих наукових досліджень. Таким нам вбачається шлях від усталеної у попередні роки концепції «аграрні перетворення» до концепції «аграрна революція» і на порозі бачилася потреба у піднесенні історіографічної традиції на новий рівень – концепції селянської революції.

Обґрунтування підходів до концепції селянської революція поступово визрівали у фундаментальних наукових працях з історії українського селянства, зокрема «Історія селянства Української РСР», «Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр», М. Рубач. «Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции», Р. Лях «Аграрні перетворення на Донеччині (1920–1923 рр.» та інші.

Поштовхом до переходу на новий вищий рівень в дослідженні селянознавчої проблематики стало проголошення незалежності України. Це був визначальний фактор, від самого початку докорінно змінювалося економічне, політичне і духовне життя її громадян, науковців-суспільствознавців зокрема (с. 140–141). Тоді ж у 1990-і роки завершився процес формування довкола конкретних лідерів наукових шкіл істориків-аграрників. Автори рецензованої монографії називають їх імена: А. Морозов, С. Кульчицький, П. Панченко, Д. Пойда, І. Рибалка, Л. Бернштейн, Р. Лях, П. Тригуб. Кожен із них зокрема і усі разом вони створили досить позитивну ауру в дослідницькому просторі. В їхніх школах здійснювалося наукове переосмислення радянської спадщини, розширювалася наукова проблематика досліджень і ще, що дуже важливо – розширювалася географія науковців-аграрників (с. 148–149). Цьому сприяло видання наукових збірників праць істориків-аграрників, Всеукраїнські симпозиуми. Автори віддають належне професору І. Хмілью, який на новому етапі розвитку історичної науки критично оцінив підсумки аграрних перетворень, на нових методологічних підходах обґрунтував термін «аграрна революція». До речі, в жодному словнику не має посилання на цей термін, рівно як і на термін «селянська революція».

Монографічна праця завершується викладом концепції селянської революції у працях представників наукової школи професора А. Морозова, а також черкаських істориків-аграрників. Тут ми спостерігаємо два основних і до того ж взаємопов'язаних напрями. Першим із них є визнання того, що успіхи черкаських науковців-аграрників мають місце і тому, що вони не один десяток років перебувають у тісному творчому контакті з провідними науковцями Інституту історії НАН України, зокрема О. Реєнт, О. Гуржій, О. Лисенко, В. Марочко, С. Падалка, С. Кульчицький, Р. Пиріг та інші. На базі історичного факультету Черкаського університету проводилися Гуржіївські історичні читання, симпозиуми, круглі столи. У них брали участь десятки істориків-аграрників. Роль методологічного центру виконує Науково – дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії, створений ще у 2000 році. Незмінним його керівником до 2022 р. був професор А. Морозов. До цієї роботи долучається громадська організація «Наукове товариство істориків-аграрників, яке від заснування і дотепер очолює А. Морозов.

Названі наукові структури та об'єднання є єдиними такого характеру для всієї України. Вони ж започаткували видання фахового періодичного журналу «Український селянин», до редакційної колегії якого залучені провідні історики-аграрники України, практики фермерських господарств. Як відомо, ефективне функціонування такої розгалуженої мережі наукових установ можливе тільки за умови високопрофесійного ядра істориків-аграрників Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Вони добре відомі серед істориків. Однак ми вважаємо за необхідне назвати їх імена: С. Корновенко, А. Морозов, І. Фареній та інші. Їхніми науковими працями з історії українського селянства послуговуються викладачі університетів України, аспіранти, магістранти та студенти.

Першопроходцями, тими хто торував дорогу концепції селянської революції в Україні стали професор С. Корновенко та професор І. Фареній Вони обґрунтовують теоретико-методологічні аспекти селянської революції в Україні, накопичують теоретичний матеріал, розробляють її категоріальний апарат, пропонують нові значно розширені хронологічні межі. Можемо констатувати, що ними зроблено чимало, однак наукова розробка названої проблеми ще далека від завершення.

Гортаючи сторінки монографії, інколи складалося враження, що її авторам бракувало доказів у формулюванні категоричного апарату, особливо щодо терміну селянська

революція. Справа в тому, що ця наукова категорія впродовж всього часу в наукових виданнях то виникала, то зникала. Однак автори в цілому справилися з цією проблемою, оскільки їхня позиція ґрунтується на універсальних методологічних засадах і насамперед принципі історизму та об'єктивності. Авторі рецензованої праці подали досить розлогий перелік основних характеристик концепції селянської революції. При цьому вони зауважили, що цей «перелік не є вичерпним, беручи до уваги стрімкі тенденції розвитку селянської революціології»². Щодо визначення категорії селянська революція, то ми вважаємо, що означення її як «міжтематичної, що поєднує наукові знання ...із аграрної історії України другої половини ХІХ ст. і Української революції 1917–1921 рр»³ лише в загальних рисах охоплює усі її складові.

Принагідно вважаємо за можливе висловити власні міркування щонайменше із двох наукових проблем: з'ясування сутності категорії селянська революція, перспективи визнання її істориками-аграрниками України в майбутньому та здійснити роздуми щодо узгодження її хронологічних меж в сучасній українській історіографії.

Що, на наш погляд, є сутністю категорії селянська революція? Селянська революція – це тривалий в часі соціально-економічний процес в українському селянському середовищі, головним завданням якого було ліквідувати поміщицьке землеволодіння, справедливо розподілити конфісковані землі між собою, їх приватизувати для подальшого ведення одноосібного господарства. Для досягнення цієї мети на кожному історичному етапі селяни вдавалися до різних форм боротьби: від стихійних бунтів, повстань на початку ХХ ст. і аж до участі в збройній боротьбі в роки Української революції 1917–1921 рр. та спротиву колективізації сільського господарства в кінці 1920 – початку 1930 рр. Усі подані нами елементи визначення сутності категорії селянська революція присутні, використовувалися дослідниками на всіх етапах історіописання. Ми вважаємо, що комплексний підхід до розуміння цієї наукової категорії повинно дещо зменшити перестороги окремих дослідників аграрної проблематики початку 1900–1930-х рр. щодо вживання категорії селянська революція.

Разом з тим, слід мати на увазі, що селянська революція як глобальний соціально-економічний процес мала додаткові й досить ускладнюючі елементи. Селяни боролися проти поміщиків за землю і одночасно, особливо в роки Української революції, боролися за своє право приватного володіння землею. Тоді ж мала місце боротьба селян за землю між собою, оскільки їх середовище було досить строкатим за земельними ресурсами.

Не варто абсолютизувати неминучість селянської революції й відхиляти можливість того, що міг бути еволюційний шлях вирішення земельного питання. Тим більше, що такого погляду дотримувалися відомі інтелектуали-аграрники. Справа, мабуть, була в тому, що землевласники так «приросли» до землі, що не уявляли свого буття без володіння нею, а відтак вчиняли такі дії, які революціонізували селян.

Яким ми бачимо майбутнє щодо вживання науковцями категорії селянська революція? Дати однозначну відповідь важко. Однак можемо прослідкувати певні тенденції. Справа в тому, що дослідники-аграрники і, зокрема, соціальної, економічної, політичної і військової проблематики першої половини ХХ ст. і надалі будуть вживати відповідні наукові терміни: аграрні перетворення, аграрна революція, аграрна політика та ін. Категорія селянська революція може і буде вживатися на концептуальному рівні задля з'ясування глобальних явищ в історії селянського середовища, їх причинності та результатів боротьби. Тобто, ми передбачаємо паралельне існування різних категорій в селянознавчій проблематиці. Однак впевнені, що відтепер, з виходом у світ рецензованої монографії, категорія селянська революція уже не буде зникати в історіографічній традиції.

2 Корновенко С., Ковальова Н. «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.) еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.). Черкаси. 2024. С. 7.

3 Корновенко С., Ковальова Н. «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.) еволюція та варіативність концептуальних підходів у ХХ – на початку ХХІ ст.). Черкаси. 2024. С. 6.

Визначення хронологічних меж кожного історичного явища в історичній науці має неабияке методологічне значення. У цьому відношенні не стало винятком таке явище, як селянська революція. Вище ми уже звертали увагу на те, що цей соціально-економічний процес в силу різних обставин був дещо незвичним, суперечливим і навіть майже втрачалася його неперервність. Мабуть, в цьому була причина того, що його хронологічні межі в наукових дослідженнях одних і тих же авторів мали тенденцію до розширення, яка з погляду розвитку історичної науки, була досить короткою. Чи варто їх за це дорікати? Ні, не варто. Адже це є свідченням накопичення ними історичного матеріалу, формування погляду на це явище з позиції його глобальності впливу на долю українського народу.

С. Корновенко був першим дослідником в українській історіографії, який здійснив спробу розширення хронологічних меж селянської революції з 1921 до 1933 рр. Його обґрунтування базується на тому, що кінцевим результатом селянської революції стала поява нового типу селянина – радгоспно-колгоспного⁴. Так, це відповідає дійсності. Однак потрібно врахувати сутність селянської революції, що, які з її завдань було виконано, а чого селяни не досягли. Поміщицьке землеволодіння зусиллями селян (самозахоплення поміщицьких земель), самоліквідаторськими кроками самих поміщиків (добровільна відмова від частини своїх земель, продаж їх і виїзд за кордон), зусиллями усіх органів влади, що були в роки Української революції, на кінець 1920 р. було ліквідоване.

То була перемога селянської революції. Однак на порядку денному постало питання щодо визначення подальшої долі вивільнених земель. Селяни воляли стати новими землевласниками, до того ж на безоплатній основі. Однак радянська влада надала право лише користувача земель сільськогосподарського призначення і до того ж в обмеженій величині. Варто визнати, що то була їх поразка. Ніяким чином не задовольняла українське селянство нова колгоспно – радгоспна система обробітку усупільнених (в насильницький спосіб відібраних) земель, користувачами яких були названі структури. Це була ще одна поразка селян. Якщо бути послідовним виходити із заявлених цілей селянської революції – а її кінцевих результатів, то, мабуть, обґрунтувати доцільність пролонгації її хронологічних меж до 1933 р. тим, що постав новий тип українського селянина, не зовсім переконливо.

Висновки

У рецензованій монографії С. Корновенко, Н. Ковальова «Селянська революція в Україні (1902–1933 рр.: еволюція та варіативність концептуальних підходів у XX – на початку XXI ст.» висвітлено еволюцію та варіативність концептуальних підходів селянської революції 1902–1933 рр. в Україні. На підставі аналізу широкого кола джерел розкрито особливості формування українського нарративу з цієї тематики у XX – на початку XXI ст. з'ясовано сутність концепції селянської революції українськими інтелектуалами 1920-х рр., проаналізовано особливості українського радянського дискурсу селянської революції 1920-х–1980-х рр., вивчено зміни у підходах її осмислення у новітню добу, зокрема висвітлено внесок наукової школи професора А. Морозова, а також черкаських істориків-аграрників у розробку концепції селянської революції 1902–1933 рр.

Загальний наш висновок є таким. С. Корновенко і Н. Ковальова підготували добротну наукову працю. Вона новаторська, починаючи від постановки мети дослідження, формулювання розділів і підрозділів і до засобів викладу основного змісту. Автори досконало володіють методологічним інструментарієм, що дозволило їм відібрати для з'ясування проблеми концепції селянської революції найбільш значимі в теоретичному виконанні праці інтелектуалів-аграрників та істориків-аграрників. Розуміємо наскільки важко було охопити більше, ніж 100-річний історіографічний період, маючи на увазі здійснити об'єктивний аналіз чисельних наукових праць. Тим більше, що погляди науковців селянської революції під впливом часто незалежних від них обставин нерідко змінювалися.

⁴ Корновенко С. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішні періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 54.

У цьому дослідженні чільне місце посідає біографістика. І це, на наш погляд, цілком виправдано. Адже долі інтелектуалів-аграрників, перших поколінь істориків-аграрників часто склалися трагічно, їхні творчі здобутки шельмувалися, або були заборонені й ставали недоступними для читача.

References:

1. Farenii, I. (2014). Shchodo lehitimnosti kontseptsii “velykoi selianskoi revoliutsii” V. P. Danylova. [On the legitimacy of V. P. Danilov’s concept of the “Great Peasant Revolution”]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 14, 162–166. [in Ukrainian].
2. Farenii, I. (2017). Kontseptsiiia “selianskoi revoliutsii” v naukovi spadshchyni Mykhaila Pokrovskoho. [The concept of the “peasant revolution” in the scholarly legacy of Mykhailo Pokrovskyi]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 18, 69–71. [in Ukrainian].
3. Farenii, I. (2017). Selianska revoliutsiia yak kontseptsiiia ahrarno-kapitalistychnykh transformatsii ta “sekret politychnoi tekhnolohii” Lenina. [The peasant revolution as a concept of agrarian-capitalist transformations and Lenin’s “political technology secret”]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 18, 50–53. [in Ukrainian].
4. Farenii, I. (2019). Kontseptsiiia natsionalnoi ahrarno-burzhuaznoi revoliutsii akademika M. I. Yavorskoho. [The concept of the national agrarian bourgeois revolution by Academician M. I. Yavorskyi]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 21, 130–136. [in Ukrainian].
5. Farenii, I. (2022). Sotsialno-ekonomichna “prohrama” selianskoi revoliutsii u Prydniprovii: kultur-no-hospodarski osnovy, forma isnuvannia ta zmist (pochatok XX st.). [The socio-economic “program” of the peasant revolution in Dnipro Ukraine: Cultural and economic foundations, form of existence and content (early 20th century)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 98–99. [in Ukrainian].
6. Farenii, I. (2023). Kontseptsiiia selianskoi revoliutsii 1917 r. Andriia Shestakova: pro zabuti naukovi zdobutky ta dyskusiiniist suchasnykh interpretatsii. [The concept of the 1917 peasant revolution by Andrii Shestakov: Forgotten scientific achievements and the controversial nature of contemporary interpretations]. *Kyivski istorychni studii [Kyiv Historical Studies]*, 16, 35–43. [in Ukrainian].
7. Kalinichenko, V. (1997). Vseukrainskyi sympozium z problem ahrarnoi istorii. [All-Ukrainian symposium on the problems of agrarian history]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 149–150. [in Ukrainian].
8. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S., & Romanets, N. (2017). “Velykyi zlam” na seli. Final selianskoi revoliutsii (1929–1933 rr.). [“The Great Break” in the village. The finale of the peasant revolution (1929–1933)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
9. Kornovenko, S., & Herasyenko, O. (2019). *Selianyn yak buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rr. [The peasant as rebel. The peasant revolution in Ukraine, 1902–1917]*. Cherkasy. [in Ukrainian].
10. Korynenko, P. (2022). *Zemelne pytannia v istorychnii doli ukrainskoho selianstva: pohliad kriz viky. [The land question in the historical fate of the Ukrainian peasantry: A view through the ages]*. Ternopil. [in Ukrainian].
11. Kovalova, N. (2020). *Selianska revoliutsiia v Prydniprovii (1902–1922 rr.)*. [The peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922)]. Doctoral dissertation (07.00.01 – History). Cherkasy. [in Ukrainian].
12. Liakh, R. (1997). Problemy ahrarnoi istorii Ukrainy 1917–1940 rr. [Problems of agrarian history of Ukraine, 1917–1940]. In S. V. Kulchytskyi (Ed.), *Materialy Vseukrainskoho sympoziumu z pytan ahrarnoi istorii [Proceedings of the All-Ukrainian Symposium on Agrarian History Issues]* (Pt. 2, pp. 5–10). Kyiv. [in Ukrainian].
13. Lozovyi, V. (2014). *Ukrainske selo v revoliutsii (berezen 1917 – berezen 1918 rr.)*. [The Ukrainian village in revolution (March 1917 – March 1918)]. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
14. Marochko, V. (2011). Sotsialno-pravovyi status kolyshnykh zemlevlasnykiv v URSS u 1920-ti rr. [The socio-legal status of former landowners in the Ukrainian SSR in the 1920s]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Problems of the History of Ukraine in the 19th – early 20th century], XVIII, 254. [in Ukrainian].
15. *Slovnnyk suchasnoi ukrainskoi movy. [Dictionary of Modern Ukrainian Language]*. (2000). Kyiv, p. 299. [in Ukrainian].

16. Soldatenko, V. (1995). Ukrainska revoliutsiia: problemy vyvchennia kontseptsii ta otsinky istoriohrafii. [The Ukrainian revolution: Problems of studying the concept and assessing historiography]. In V. H. Sarbei (Comp.), *Istorychna nauka na porozi XXI stolittia: pidsumky ta perspektyvy* [Historical science on the threshold of the 21st century: Results and prospects]. Kharkiv. [in Ukrainian].

17. *Visnyk ahrarnoi istorii* [Herald of Agrarian History], 16–17, 275–282. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 29.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 03.12.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025